

ԱՅՏԻՑ ԲՈՁՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

**«ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՑ» ՏԻՏՂՈՍԻ ՆՈՐՈՎԻ
ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ**

Քրիստոնեական Հին Եկեղեցիները ինքնահաստատման ճանապարհին ստեղծում էին սեփական Աթոռների առաջնությունը Հավաստող տարբեր կոմաններ, որոնք Հաճախ Հանդես էին գալիս առանձին եպիսկոպոսական Աթոռները Քրիստոսի, Նրա առաքյալների և քրիստոնեական սրբերի Հետ կապող ավանդությունների, եկեղեցական պատմությունների և վարքերի տեսքով: Եկեղեցիների Համար մեծ կարևորություն էին ձեռք բերում քրիստոնեության Համար զոհված մարտիրոսների մասունքների սրբացումը, եկեղեցու Համար դարեդար ավելի ու ավելի մեծ նշանակություն ստացող եկեղեցու վարչության սրբագործումը, քրիստոնեական եկեղեցու պաշտոնեության կապումը վաղ քրիստոնեության դարաշրջանի եկեղեցու կառուցվածքի Հետ, առանձին սրբավայրերի վերածումը Համաքրիստոնեական արժեքների:

Դեռևս քրիստոնեության տարածման առաջին դարերին քրիստոնեական եկեղեցին, մյուս կրոնական խմբերից առանձնացնելու և իր ճշմարտացիությունը Հավաստելու մտահոգությամբ, սկսեց մշակել բազմազան ազանդներից և Հերձվածներից տարբերակվելու սեփական չափանիշերը: Տիեզերական եկեղեցիների Համար այդպիսի կարևորագույն չափանիշեր դարձան.

ա) Հավատի ուղղափառությունը (օրթոդոքսություն),

բ) եկեղեցու ընդհանրականությունը (կաթոլիկություն),

գ) առաքելականությունը:

Այս երեք Հատկանիշերը միասնականորեն են Հանդես գալիս Հին Եկեղեցիների ինքնությունը Հաստատող Ե-է դարերի պատմագրական երկերում և վավերագրերում:

«Ուղղափառություն» ասելով Հին Եկեղեցիները Հասկանում էին Քրիստոսի Հավատի ուղղափառությունը, որը Նրանք ըստ ավանդության ստացել էին Ավետարանի խոսքի և Սուրբ Հոգու միջոցով և փորձում էին այն անաղարտ պահել, Տիեզերական եկեղեցու ամեն մի կրճիմ և անՀամաձայնություն լուծելու Համար Հրավիրելով եկեղեցական ժողովներ: Այդ ժողովներում Նրանք լուծում էին դավանաբանական բոլոր այն տարաձայնությունները, որոնք առաջացել էին ժողովների միջև անցած ժամանակաշրջանում, փորձում էին ապացուցել, որ սեփական եկեղեցու դավանանքն ուղղափառ է և բխում է ավետարանական դրույթներից և Նիկիայի Տիեզերական ժողովի (325 թ.) որդեգրած սկզբունքներից: Տիեզերական եկեղեցու որոշումները պարտադիր էին բոլոր եպիսկոպոսական Աթոռների Համար: Ժողովների որոշումները լրնգունող եկեղեցական գործիչները և Նրանց Հետևորդները դուրս էին Համարվում Տիեզերական եկեղեցու

կառուցվածքից: Այդ աղանդների մեծագույն մասը, ժամանակի ընթացքում չկարողանալով դիմանալ Տիեզերական Եկեղեցու հիմնական Աթոռների¹ մրցակցությանը և ապավինելով Հռոմեական կայսրության ներսում ընդդիմադիր ժամանակավոր քաղաքական ուժերին, նրանց հետ միասին հետզհետե դուրս մղվեցին պատմության թատերաբեմից: Այդպիսի հզոր շարժումներ էին արիոսականությունը, ապոդինարականությունը, նեստորականությունը, եվտիքականությունը և այլն²: Հերձվածողական շարժումների երկարակեցությունը պայմանավորված էր նաև Հռոմեական կայսրությանը հակամետ քաղաքական ուժերի կենսունակությամբ և երկարակեցությամբ:

Հռոմեական կայսրությունից Բյուզանդիայի առանձնանալու հետևանքով, նոր նշանակություն սկսեց ձեռք բերել Կոստանդնուպոլիսը, որն իր առջև խնդիր էր դրել իրեն նեթարկել Մերձավոր Արևելքի բոլոր եկեղեցական Աթոռները: Այդ խնդիրը բխում էր նաև Բյուզանդական կայսրության արտաքին քաղաքականությունից, որը ջանք էլ էր խնայում կայսրության սահմաններում պահել Մերձավոր Արևելքը: Կայսրության Արևելյան տարածքներում իր համար հող դառած Հերձվածներից ամենաերկարակյացն էր նեստորականությունը, որը, սկիզբ առնելով Անտիոքում և նեստորի անձով իբրև պատրիարք հաստատվելով Կ. Պոլսի Աթոռի վրա, Եփեսոսի (431 թ.) Տիեզերական ժողովում հալածվեց կայսրության տարածքներից: Այս Հերձվածը երկար ժամանակ դործում էր Սասանյան Պարսկաստանում որպես ինքնուրույն եկեղեցական կաղմակերպություն, որպես Հռոմեական կայսրությանը հակադիր եկեղեցական և քաղաքական ընդդիմություն, վայելելով Սասանյան պետության Հովանավորությունը:

Այս գործընթացի հետ միաժամանակ, արդեն քրիստոնեական առաջին ժողովների դարաշրջանում, Տիեզերական Եկեղեցու մի շարք Աթոռներ պայքար էին մղում նախագահության՝ քրիստոնեական աշխարհում առաջինը ճանաչվելու համար³: Այդ պայքարն արտացոլվել է քրիստոնեական Եկեղեցու գրեթե բոլոր Տիեզերական ժողովներում: Բյուզանդական Եկեղեցու նոր պառակտման դուռ բացեց Քաղկեդոնի (451 թ.) Դ Տիեզերական ժողովը, որից հետո Բյուզանդական Եկեղեցուց առանձնացան մի շարք եպիսկոպոսական և պատրիարքական Աթոռներ, Կովկասում սկսեց առանձնանալ և Կ. Պոլսի Աթոռին հակադրվել Հայոց Եկեղեցին՝ Վրաց և Աղվանից Եկեղեցիների հետ միասին:

Դ դարում քրիստոնեական Եկեղեցու եպիսկոպոսական Աթոռներն իրենց սահմաններով կրկնում էին Դիոկղետիանոս կայսեր կողմից կատարված Հռոմեական պետության վարչական բաժանումը: Եկեղեցական թեմերի կաղմավորման այդ սկզբունքը կիրառվում էր նաև հետագա կայսրերի օրոք, ժամանակի ընթացքում

¹ Եկատի ունեմ Հռոմը, Կոստանդնուպոլիսը, Անտիոքը, Ալեքսանդրիան:

² Տիեզերական Եկեղեցուն հակադրված աղանդների թվարկում պահպանել են բազմաթիվ Հայերեն մատյաններ (տե՛ս, օրինակ, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Թ. 583):

³ Տիեզերական Եկեղեցու եպիսկոպոսություն տանելով, քրիստոնեական աշխարհում եկատի ունեին Նիկիայի (325 թ.) ժողովի կանոնները ընդունած քրիստոնեական երկրները: Այն գրեթե ամբողջությամբ համապատասխանում էր Հռոմեական կայսրության տարածքի վարչական բաժանմանը: Սկզբնական շրջանում Տիեզերական Եկեղեցու կաղմում էին իրենց տեսնում նաև Սասանյան Պարսկաստանում բնակվող քրիստոնյաները (տե՛ս St.Gero, Barsauma of Nisibis and Persian christianity in Fifth century, Lovanii 1981 (OCCO. vol.426, Sub., 1. 63)):

յուրացնելով նրանց կատարած վարչական փոփոխությունները: Է դարում Հերակլ կայսրը ևս փորձեց երկրի բանակաթեմային կառուցվածքի տարածքային բաժանման սկզբունքները Համապատասխանեցնել Եկեղեցու թեմական բաժանումներին: Այս գործընթացը Հետագայում ևս խորացվեց և իր քայքայմանը Հասավ միայն ժԱ դարի կեսերին:

*
*
*

Ե դարի կեսերին անողոք պայքարից Հետո քրիստոնեական Եկեղեցու Աթոռների մեջ առաջին պլան մղվեցին Հռոմը և Կոստանդնուպոլիսը, որոնք իրենց մեջ բաժանեցին գրեթե ողջ քրիստոնեական աշխարհը Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Նրացից յուրաքանչյուրը փորձում էր սեփական Աթոռի իրավասություններին ենթարկել դիմացիներն: Այս երկու Հոգևոր կենտրոններն էլ ունեին իրենց իշխանությունը Հզորացնող զուգահեռ քաղաքական իշխանություն: Սակայն տարբեր էր նրանց կախվածությունը քաղաքական իշխանություններից: Եթե Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունը Հնազանդ կցորդն էր Բյուզանդական կայսրերի վարած քաղաքականության, ապա Հռոմի պապությունն իր վարած քաղաքականության մեջ շատ ավելի անկախ էր և Արևմտյան Եվրոպայի ամենաՀզոր քաղաքական ուժերից մեկն էր, որը կարող էր պայքարի մեջ մտնել նույնիսկ Եվրոպայում ձևավորված կայսրությունների դեմ: Բյուզանդական Եկեղեցին որպես ամբողջի մի մաս ձուլված էր պետությանը: Եկեղեցու այս տիպը յուրացրեցին նաև արևելյան մի շարք եկեղեցիներ, ինչպիսիք էին Հայկականը, վրացականը: Այս նույն եկեղեցական կազմակերպությունից բավական ազդվել է նաև Արևելքում ձևավորված եկեղեցական կազմակերպության մի այնպիսի տիպ, ինչպիսին, ասենք, Ասորական Եկեղեցու տարբեր թևերն էին, որոնք, չներկայացնելով որևէ ասորական ազգային ամբողջական քաղաքական կազմակերպություն, ստիպված էին ի սկզբանե իրենց ծառայություններն առաջարկել սեփական ժողովրդի Համար օտար քաղաքական ուժերի, նրանց, ովքեր տվյալ պահին իշխում էին իրենց թեմերի տարածքների վրա: Այս վերջին տիպի եկեղեցիները ազգային երանդ չէին կարող ձեռք բերել և մնացին ապագայի կազմակերպություններ:

*
*
*

Հայոց Եկեղեցին դարերի ընթացքում ձևավորել է սրբությունների իր Համակարգը, մշակել ազգային Հաստատությունների Հետ իր Հարաբերությունները, որոնք ժամանակի ընթացքում ենթարկվում էին միայն փոքրիկ սրբազրությունների⁴: Նույն բանը կարելի է ասել նաև Հայոց կաթողիկոսական նոտարատան վավերագրերում օգտագործվող ափսոսանքի մասին:

⁴ Հայոց Եկեղեցու տեցած ուղու պատմության Համառոտ ակնարկը տե՛ս վերջերս Հրապարակված K.Maksoudian, Chosen of God. The Elevation of the Catholicos of All Armenians (from the Fourth Century to the Present), New York 1995 գրքում: Ծավով պիտի նշեմ, որ այս արժեքավոր ուսումնասիրության Հայերեն թարգմանությունը (Հայր Գրիգոր Վարդապետ Մադուռայան, Ընտրեալդ յԱստուծոյ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի

Տիտղոսներին այդ շարքի մեջ առանձնանում է «Հայոց Կաթողիկոս» տերմինը, որը Հայ պատմագրության և մատենագրական տարբեր գործերում հիշատակվում է ի սկզբանե, և դարեց: Հնագույն այս տիտղոսի ամբողջական տարբերակն էր «Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» արտահայտությունը: Այդ են վկայում և դարի Հայ պատմագրության գրեթե բոլոր հուշարձանները: Դ դարում Հայոց Կաթողիկոսարանը փոխարինելու եկավ Հայոց քրմապետության ինստիտուտին: Թագավորի կողքին մինչ այդ Թագավորի պաշտոնը զբաղեցնում էր նրա ազգակից քրմապետը: Այդ նույն տրամադրանքով քրիստոնեություն ընդունած Հայաստանի Հոգևոր առաջնորդը կրկին նույն ազգատոհմից (Արշակունի կամ Պաշկունի) էր, սակայն Թագավորական ընտանիքին թշնամացած ճյուղից: Սակայն այդ չխանգարեց արդեն Ս. Գրիգոր Լուսավորչին Հակայական իշխանություն ձեռք բերել Հայաստանում:

Հետաքրքիր է այն պարագան, որ Կաթողիկոսական տիտղոսը Թագավորականին նման ուներ նույն կառուցվածքը. «Թագաւոր Հայոց Մեծաց» և «Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»: Տիտղոսի այս ձևակերպումը Հանդիպում է արդեն Ագաթանգեղոսի, Բուդանդի, Խորենացու, Փարպեցու երկերում: Ճիշտ է, Դ դարի կեսերին Հայաստանը բաժանվեց երկու մասի, սակայն Հայոց Կաթողիկոսական ինստիտուտը չբաժանվեց: Այլ հարց է, որ Հայոց Կաթողիկոսարանը մնաց պարսկական կողմում, և արդեն Ս. Սահակին և Ս. Մեսրոպին Հատուկ կայսերական թույլտվություն էր պետք գրել ու գրչությունը Բյուզանդիայի տարածքում գտնվող Հայաստանի մասում տարածելու համար: Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ գործավարող եպիսկոպոսական Աթոռները ուղղակիորեն չէին եթարկվում պարսկական մասում նստող Հայոց Կաթողիկոսին, որը շարունակում էր զուգահեռաբար գոյություն ունենալ Հայոց Թագավորության ինստիտուտի կողքին:

Այս դրությունն ամենայն հավանականությամբ շարունակվում է մինչև Մորիկ կայսեր (582-602 թթ.) իշխանության շրջանը: Վերջինս, Նորովի բաժանելով Հայաստանը Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև, առաջին անգամ Հայոց Կաթողիկոս է ձեռնադրել տալիս Բյուզանդական կողմում: Այդ մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցին ցավով գրում է. «...բայտ Հրամանի կայսերն Մօրկայ զԹրհան...կացուցանեն կաթողիկոս Թունական կողման... բնակեցուցանելով զնա ի քաղաքագիւղն Աւան...իսկ մեծ Հայրապետն Աբրահամ...ընակէր ի Պարսից Բաժնի...հակաթոռ գոյով՝ յերկուս Հատուածն բաժանեալ լինէր միատարր միութիւն Հայրապետական աթոռոյն. և ապա ոչ սակաւ հակառակութիւն կրեալ լինէին կողմանքն երկուքին»⁵: Դրանից հետո, Հատկապես Հերակլ կայսեր իշխանության տարիներին, թեպետ Բյուզանդական կայսրերը հաճախ միջամտում են Հայոց Կաթողիկոսարանի գործերին, սակայն Հայոց եկեղեցու միասնականությունը չի խախտվում:

ընտրութիւնը, Թարգմանիչ՝ Նելլի Բարթյան, Երևան 1995) երբեմն Համարմբ չէ բնագրին:

Այս հարցերին նվիրված, Հնում Հրապարակված, այխատնքներից ուշադրության արժանի է՝ Վ. Հացունի, Կաթողիկոսական ընտրութիւն և ձեռնադրութիւն պատմութեան մէջ, Վենետիկ 1890, օւսումնասիրութիւնը:

⁵ Թովհանէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս 1912, էջ 72:

ակնհայտ է, որ մինչև ԺԲ դարի 40-ական թվականները Հյուսիսային Ասորիքում Հաստատված կաթողիկոսարանը հույս էր փայփայում վերադառնալ Անի:

1065 թ. Թավադուրում վախճանվեց Խաչիկ Բ Անեցին: Սակայն բյուզանդական քաղաքականությունը, որի նպատակն էր քաղկեդոնականությունը Հաստատել Հայոց եկեղեցում և Կաթողիկոսական Աթոռը Հպատակեցնել Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքությանը՝ իր նպատակին չհասավ: Հայկական տարածքներից Հեռացված Հայ իշխանները և Հատկապես Կարսի վերջին Թագավոր Գագիկը Արասյանը, որը կայսրությունից տարածքներ էր ստացել Սեբաստիայի և Պիզուի կողմերում, Կոստանդնուպոլսում կարողացավ պաշտպանել Հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը և Հասավ նրան, որ բյուզանդական կայսրը Թուլյատրեց նոր Հայոց Կաթողիկոսի ընտրությունը: Հայոց երկրից դուրս բերված Հայկական զինված և քաղաքական ուժերի ղեկավարները Համաձայնեցին կաթողիկոս ձեռնադրել Բյուզանդական կայսրության պաշտոնյա, Գրիգոր Մազիստրոսի որդուն՝ Վահրամ Պաշլավունուն, որին անվանեցին Գրիգոր Բ Վկայասեր:

Հայաստանի քաղաքական ճակատագրի Համար այս բախտորոշ ժամանակաշրջանում գումարվում է Հնում արդեն Հայտնի սկզբունքով Հայոց իշխանների ժողով, «որք մնացեալ էին ի Թագաւորացն Հայոց խնդիր արարին գտանել զմի ոք արժանաւոր»⁷: Պաշլ Հայոց պատմության մեջ ամենաճանաթամայիններից էր: Հայաստանի տարածքի վրայից վերացել էր Բագրատունյաց Թագավորությունը, Հայկական իշխանական տների Հիմնական մասը, Հանձնելով իրենց պապենական տիրույթները, դուրս էին եկել Հայրենի տարածքներից և բնակություն Հաստատել Բյուզանդական կայսրության արեւելյան սահմաններում: Օգտվելով անիշխանական այս վիճակից, սելջուկ-թյուրքերը կարողացան բավական Հեշտությամբ տեղ դառնալ ողջ Հայաստանին: Հայաստանը զրկվեց և՛ Թագավորական, և՛ կաթողիկոսական իշխանություններից, այդ իշխանությունների կրողները Հայտնվեցին Բուն Հայաստանի տարածքներից դուրս:

Հայաստանից դուրս Հաստատված տարբեր իշխանություններն էին այժմ որոշում Հայոց քաղաքական կյանքի զլխավոր Հարցերը: Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) Հետո Հայաստանում ստեղծվեցին նոր քաղաքական միավորներ: Կաթողիկոսական Աթոռը դուրս գտնվելով բուն Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի տարածքից, ժամանակի ընթացքում ընտելացավ տեղական իշխանություններին և իր տեղն էր փորձում գտնել Կապադովկիա, Հյուսիսային Ասորիք և Կիլիկիա տեղահանված Հայ ազգաբնակչության կողքին: Ֆիլարտոս Վարաժնունին ԺԱ դարի 70-ական թվականներին փորձում է միավորել Հայաստանից դուրս եկած Հայկական զինական ուժերին: Այս նպատակին Հասնելու Համար Ֆիլարտոսն իր իշխանության տարածք է Հրավիրում Գրիգոր Բ Վկայասերին, սակայն վերջինս նախընտրում է Ֆիլարտոսին ուղարկել Հայոց կաթողիկոսական իշխանության բարձրագույն նշանները (Լուսավորչի աջը, Վարազա Ս.Նշանը), քան ինքը ենթարկվել նրա իշխանությանը: Ֆիլարտոսը Գրիգոր Վկայասերի խորհրդով Հոնիում կաթողիկոս է ձեռնադրել տալիս Պետրոս Գետադարձի ազգական Սարգսին: Այս ձեռնադրությունից Հետո Գրիգոր Վկայասերը գործունեություն է

⁷ Մատթեոս Ուռուտեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 185, Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս 1912, 8 870:

Մելիք Շահի բանակի մաս էր կազմում նաև Հայկական զորաբանակը¹⁰։ Ամենայն Հայկականությունը Զալալ եղ- Դին Դաուլա Մելիք Շահից (1072-1092)¹¹ Բարսեղ Ա Անեցի Կաթողիկոսը նաև խնդրել էր իր տիրապետության սահմաններում իրեն ճանաչել միակ Հայոց Կաթողիկոս։ Այդ է պատճառը, որ այդ ընդունելությունից Հետո, «Եւ ելեալ արքունական Հրամանօք Տէր Բարսեղն գնաց մեծաւ ուրախութեամբ, և արք փառաւորք ի սուլտանէն զհետ իւր, և եկեալ Հասանէր ի Զահան գաւառին. և յարեաւ ի վերայ Տեառն Թէոդորոսի, որ Հրամանաւ Փիլառոսոսին նստեալ էր Կաթողիկոս ի Հոնին. և Տէր Բարսեղն ընկնելոյր յաթոռոյն զՏէր Թէոդորոսն և առեալ ի նմանէ զքօղն և զգաւազանն և զսուրբ Նշանն Տէր Պետրոսի՝ և արար միաճնծամ զՀայրապետութիւնն իւր, և անտի եկն ի քաղաքն ՈւռՀա»։ Բարսեղ Ա-ի այս քայլի նպատակն էր Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռի միասնականության ապահովումը։ Հետագայից է, որ Մատթեոս ՈւռՀայեցիին փորձում է արդարացնել Բարսեղ Ա-ի այնպիսի Մելիք Շահին. «Եւ արդ այս ոչ է մեղադրելի գնալ Հայրապետին առ այլազգի Թագաւոր և առեւ խաղաղութիւն սրբոյ Եկեղեցւոյ. զի յաղաքս խաղաղութեան գնաց սուրբն Բարսեղ(Կեսարացի - Ա.Բ.) առ անօրէն Յուլիանոս Թագաւորն, և սուրբն Ներսէս առ ուրացոյն Վազէս Թագաւորն Յունաց, և սուրբն Մարութա առ Յազկերտ Պարսից արքայն, և վարդապետն Նանան(ձեռագրերից մեկում՝ ՅօՀան) առ Թագաւորն Քաղզէացւոց, և Քրիստոս եկեալ առ Հրէական ազգն»¹²։

Հայոց Եկեղեցու ազդեցության ոլորտի այս աշխարհագրական ընդլայնումն արդեն արժանագրված է խաչակրաց արևելքի ժԲ գարի Բ կեսի պատմիչ Վիլհելմ Տյուրքու աշխատության մեջ, երբ խոսում է Իննոկենտիոս Բ-ի ժամանակ Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պաշլավունու և Կաթողիկ Եկեղեցու փոխՀարաբերություններին մասին։ Հոսմի Պապությունը, որն մինչ այդ միայն առանձին փոխՀարաբերություններ էր ունեցել Հայոց Եկեղեցու Հետ և նրա տարածքային տարածվածությունը Թ դարում տեսնում էր միայն Հայաստանում (տե՛ս Նիկողայոս Ա Պապի Թուղթը՝ ուղղված Ալոտ Ա Բագրատունուն¹³), ապա ժԲ դարում Հայոց Կաթողիկոսությունը ենթակա տարածքներ է Համարում Կապադոկիան, Մեգրիան, Պարսկաստանը և իրկու Հայաստանները. «Cui synodo interfuit maximus Armenorum pontifex, immo omnium episcoporum Capadocie, Medie, Persidis et utrusque Armenie princeps et docteur eximus, qui Catholicus dicitur»¹⁴։

Հայոց Կաթողիկոսության դերի ու քաղաքական նշանակության և այդ տիտղոսի նոր ընկալման մասին են խոսում նաև ժԲ-ԺԳ դարերի արաբական և ասորական սկզբնաղբյուրները։ Դեռևս դարասկզբին իր Հայ-ասորական եկեղեցական փոխՀարաբերություններին նվիրված մենագրության մեջ անվանի

¹⁰ Պուգանի բանակում Հայկական զորաբանակի առկայության մասին տեղեկացնում է Մատթեոսը, տե՛ս ՈւռՀայեցի, էջ 237։

¹¹ C.E.Bosworth, The Islamic Dynasties, Edinburg 1980, p. 115.

¹² Մատթեոս ՈւռՀայեցի, էջ 241։

¹³ Պ. Անանյան, Զաքարիա Հայոց Կաթողիկոսի և Ալոտ իշխանաց իշխանի թղթակցությունը Փոս Պարտիարքի և Նիկողայոս Ա. Պապի Հետ, Վենետիկ, 1892, էջ 82։

¹⁴ Guillaume de Tyr, Chronique/ éd. critique par R.B.C. Huygens, Turnhout 1986, 15,18, p. 699, l.15 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, Bd. LXIIIA).

Ժամանակի ընթացքում, ԺԱ դարից հետո, քաղաքական փոփոխությունների հետևանքով Հայոց Կաթողիկոսների տիտղոսից կամաց-կամաց դուրս է մղվում «Մեծաց» ցուցիչը և նրա փոխարեն արդեն ԺԲ դարում սկսում է օգտագործվել «Ամենայն» հասկացությունը: Այս «Ամենայն Հայոց» բանաձևն արդեն արձանագրված է Գրիգոր Գ Պալլավունեոս ընտրության կապակցությամբ Մատթեոս ՈւռՀայեցու երկում: «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» բանաձևումն արդեն առկա է ԺԲ դարի 60-70-ական թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերում: Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքների գրած թղթերի թղթառաջ-դիմումներում «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» տիտղոսը փոխարինելու է դալիս մինչ տյո ավելի հաճախ օգտագործվող «Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»-ին: «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսն ավելի մեծ հաճախականությամբ օգտագործվում է ԺԳ և ԺԴ դարերում: Այս տերմինի օգտագործումը հատկապես հատկանշական է, երբ այն օգտագործում են ժամանակակից հակաթոռ կաթողիկոսներ՝ Աղթամարի Հայրապետ Զաքարիան և Սաի կաթողիկոս Կոստանդինը, ԺԴ դարի երկրորդ տասնամյակում¹⁹: Նկատելի է, որ Կաթողիկոսական Աթոռը «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսի մեջ դնում է նոր իմաստ՝ Հայոց եպիսկոպոսական թեմեր են կազմվում Հայաստանի սահմաններից դուրս (Կիլիկիա, Հյուսիսային Ասորիք, Բալկաններ, Եգիպտոս), այնտեղ, ուր բնակություն էր հաստատել Հայ բնակչությունը: Հայոց Կաթողիկոսարանը ողջ Հայ բնակչությունը և Հայկական պետական միավորները իր հովանու տակ համախմբելու քաղաքականություն էր որդեգրել: Ինչպես տեսանք, քննարկվող եզրի այս նոր ընկալումն արդեն արտացոլված է ԺԲ-ԺԴ դարերի սկզբնաղբյուրներում:

¹⁹ Լ. Ոսկիկյան, ԺԴ դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 68, 73, 85-86: